

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası”
№ 2, 2018, səh. 3-15

Anar Mirsəmid oğlu Ağalarzadə
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: anararxeoloq@mail.ru

UOT – 902

SARIBULAQ KURQANLARI

Açar sözlər: Sarıbulaq kurqanları, qəbir abidələri, son tunc-ilk dəmir dövrü.

Ключевые слова: Сарыбулагские курганы, погребальные памятники эпохи поздней бронзы-раннего железа.

Key words: Sarıbulag kurgans, grave monuments, Late Bronze - Early Iron Age.

Azərbaycanın cənub bölgəsi tunc-ilk dəmir dövrü abidələri ilə zəngindir. Bu abidələrin yayıldığı areal bəhs olunan dövrdəki cəmiyyətlərin məskunlaşdığı ərazilərdə onların məşğuliyyəti, təsərrüfatı və dəfn adətləri haqqında ətraflı məlumat vermək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu dövrün arxeoloji abidələrinin araşdırılmasında Yardımlı rayonunun abidələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məlumdur ki, xalqların qədim tarixinin öyrənilməsində bir sıra mənbələrlə yanaşı qəbir abidələri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəbirlərdən əldə olunmuş materiallar insanların mənəvi dünyası, həyat təzi və ətraf aləmin təsiri haqqında müəyyən təsəvvürlərin yaranmasına imkan verir (1, 94).

Cənub bölgəsindəki qəbir abidələrinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Yardımlı arxeoloji ekspedisiyası” 2017-ci ilin yayında Yardımlı rayonu ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparmışdır. Ekspedisiya tədqiqat istiqaməti kimi rayonun Alar kəndi ərazisindəki abidələri seçmişdir. Bu abidələr əsasən kurqanlar, daş qutu qəbirləri nekropollarından ibarət idi.

Yardımlı rayonunun tunc-erkən dəmir dövrü kurqanları bilavasitə bölgənin dağlıq hissəsində, yaylaqlarda yerləşir. Təkcə 2014-cü il tədqiqatları zamanı Sarıbulaq və Komanı yaylaqlarında 30-dan çox kurqan qəbirləri qeydə alınmış və onlarda müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır (2, 217-218). Bu yaylaqlarda çoxlu sayda kurqanlar mövcuddur. Əfsuslar olsun ki, onların bir neçəsi XX əsrin 90-cı illərində dağıdılaraq qarət edilmişdir (3, 82). Məhz arxeoloji qazıntı sahəsi kimi 2014-cü ildə Sarıbulaq yaylaqlarında qeydə alınmış kurqan çölündəki abidələr əsas götürülmüşdür və Alar kəndi ətrafındakı tunc-ilk dəmir dövrü abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar cənub bölgəsinin bəhs olunan dövr maddi mədəniyyəti üçün mühüm faktorlardan biridir (4, 46).

Daş örtüklü kurqanlar

1 Nəli Sarıbulaq kurqanı bir-birinə yaxın sıx şəkildə salınmış kurqanların arasından seçilmiş nisbətən orta həcmli qəbir abidəsi idi. Kurqan dəniz səviyəsindən 1964 m yüksəklikdə yerləşir. Onun coğrafi yerləşmə koordinatları belədir: N - $37^{\circ} 77' 74,0''$; E - $048^{\circ} 01' 97,3''$. Kurqanın diametri şərq-qərb istiqamətində 8,5 m, şimal-cənub istiqamətində isə 7,5 m, hündürlüyü 1 m idi. Qazıntı metoduna uyğun olaraq kurqan şərq-qərb istiqamətində seçilməklə 2 sektora bölündü. Əvvəlcə cənub sektorunun qazıntısına başlandı. Qazıntı zamanı kurqan örtüyünün üst hissəsinin nisbətən daha iri ölçülü qaya daşları ilə qurulduğu məlum oldu. Bu daşlar kurqanın diametri boyu örtük kimi istifadə edilmişdir. Ağır çəkili və iri həcmli daşlardan sonra alt qatda nisbətən kiçik ölçülü qaya daşlarından örtüyə rast gəlini. Demək olar ki, bütün daş qatlarının arasından arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir. Bu tapıntılar müxtəlif təyinatlı saxsı qabların qulp, gövdə, ağız və oturmaq fraqmentlərindən, aşağı qatlarda isə dən daşı və sürtgəc tipli alətlərdən ibarət idi.

Cənub sektorunun qazıntısı qədim yer səthinə qədər davam etdirilmiş və daş örtüyündən təmizlənmişdir. Bu zaman artıq kurqanın daş örtüyünün hündürlüyü məlum olmuşdur - 1,7 m. Eyni zamanda kurqanın mərkəzi hissəsində qəbir kamerasının mövcud olması müəyyən olmuşdur. Çünki xam torpaqda daş örtük qatı başa çatmış, lakin mərkəzi hissədə kiçik ölçülü qaya daşlarından ibarət konkret düzüm aşkarlanmışdır. Qəbir kamerasının izlərini ətraf torpaqdan seçilmədiyi üçün tam dəqiqləşdirmək mümkün olmasa da, xırda daş düzümləri vasitəsilə qismən müəyyən edilmişdir.

Cənub sektorunun qazıntısı ilə artıq kurqanın daş örtüyünün strukturu ən kəsikdə müəyyən edilmişdir - üst qatda iri ölçülü qaya daşları, orta qatda nisbətən kiçik ölçülü daşlar, alt qatda isə daha kiçik daş örtüyü vardır. Kurqan örtüyünün bu strukturu onun bir daha dağılmadığı və ya qarət edilmədiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Daha sonra şimal sektorunun da bu üsulla qazıntısı davam etdirilmişdir. Daş örtüyü götürüldükcə bütün sahədə eynilə saxsı fraqmentlərinə rast gəlinmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, saxsı fraqmentləri əsasən kurqanın daş örtüyünün nisbətən orta hissəsində daha sıx şəkildə səpələnmişdir. Alt qatda isə bu tapıntılar nisbətən zəifləyir. Eynilə şimal sektorunun daş örtüyü götürülmüş və bu hissədə də struktur tam izlənmişdir. Ən maraqlı xüsusiyyət isə kurqanın alt qatında, qədim yer səthində bütün diametri boyunca daha iri ölçülü, ağır qaya daşlarından ibarət düzümlər idi.

Şimal sektorunun da təmizlənməsi ilə qəbir kamerasının bu sektora düşən hissəsi müəyyən edildi. Hər iki sektorun daş örtüyü tam götürüldükdən sonra mərkəzdəki qəbir kamerası adlandırılan hissə təmizləndi. Şimal-cənub istiqamətli qəbir kamerası uzunluğu 3,2 m, eni 1,8 m ölçülü olmaqla üzəri xırda qaya daşları ilə örtülmüşdür. Kameranın şimal-qərb küncündə kömür qalıqları, şimal küncündə orta həcmli, istifadə edilmiş və üzəri hissə qatı ilə örtülən saxsı küpənin yarı hissəsi tapılmışdır. Kamerada həmçinin heyvan sümükləri, şimal-şərq küncündə isə iri ölçülü təsərrüfat küplərinə məxsus ağız fraqmentləri aşkar edilmişdir. Saxsı qab nisbətən iri ölçülü olub qonur rəngli, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmişdir. Küpənin ağız hissəsi genişdir. Qalın köbəli ağız kənarı yana

açılır. Az bikonik gövdəyə malikdir. Çiyin hissəsini bişirilmədən əvvəl çəkilmiş dalğavari naxışlar əhatələyir. Qabın səthini his qatı örtmüşdür. Salamat qalan hissəsinə əsasən müəyyən etmək olur ki, ağızının diametri 27 sm, gövdənin diametri isə nisbətən böyük - 30 sm, qabın divarının qalınlığı isə 8 mm-dir. Lakin gövdədən aşağı hissə tapılmadığı üçün hündürlük və oturacağı ölçüləri məlum deyildir (II tablo, şəkl.1).

Bu tapıntılar götürüldükdən sonra daşlar təmizlənmiş və qəbir çalası ehtimal olunan sahənin qazıntısı 1,1 m dərinliyə qədər davam etdirilmişdir. Lakin təəssüf ki, qəbir kamerası ehtimal edilən hissədə insan dəfninə rast gəlinməmişdir. Bu hissənin qazıntısı zamanı cüzi sayda saxsı fraqmentləri tapılmışdır. 1,1 m dərinlikdən sonra ərazinin qaya süxurlarına xas olan xam torpağına rast gəlinmişdir.

Sarıbulaq kurqanının qəbir kamerası materikdə qazılmış qəbir tipinə aid edilir. Ümumiyyətlə, materikdə qazılmış qəbir tipi həm kromlexlə əhatə olunmuş mərkəzi daş düzümünə malik, həm də daşların pərakəndə töküldüyü kurqan örtükləri altında qazılmış qəbir kameralarına deyilir. Yəni kurqan örtüyü ilə qəbir kamerasının hər hansı növünü yaxınlaşdıran vahid prinsip mövcud deyildir. Bəzən materikdə qazılmış belə qəbir kamerası materiküstü qəbirlərdə olduğu kimi daş düzümü ilə dövrələnir (5, 43).

Kurqanın daş örtüyünün strukturu onun toxunulmadığına dəlalət edirdi. Eyni zamanda daş örtüklər arasından tapılan çoxlu sayda saxsı fraqmentləri və əmək alətləri, qəbir kamerası üzərindəki kömür və osteoloji (heyvan sümükləri) qalıqlar, ocaqda istifadə edilmiş məişət qabları bu kurqanın dini ayinlər və ya ritual məqsədlə qurulduğu və kurqan örtüyünün bir dəfəyə tökülməsi ehtimalını artırmışdır. P.Qasimovun fikrincə, son tunc dövründə kurqanların daş örtüyünə tullantı və çıxarların yerləşdirilməsini "sakral tullantı ənənəsi" adlandırmaq olar (6, 48). Qeyd etmək lazımdır ki, orta tuncdan son tunc keçid dövründən başlayaraq son tuncun erkən mərhələsində qəbirlərdə müxtəlif növ heyvanların da dəfn edilməsi geniş yayılmışdır (7, 30). 1Nəli Sarıbulaq kurqanındakı qəbir kamerasının bütün sahəsinə xırda buynuzlu heyvan sümüklərinin səpələnməsi eynilə Azərbaycanın digər bölgələrindən olan kurqanaltı dəfn adətlərində də rast gəlinir (8, 16). Talış dağları əkinçilik üçün az əhəmiyyətə malik idi. Buranın coğrafi relyefinə uyğun olaraq heyvandarlığın hakim mövqeydə olması əsas rol oynamışdır. Məlumdur ki, bu dövrdə Cənubi Qafqazda güclü yaylaq maldarlığı formalaşır və bunu sübut edən faktorlar da məhz dağlıq bölgənin qəbir abidələrindən tapılan xırdabuynuzlu heyvanlara məxsus sümüklərdir (9, 139-140). Sarıbulaq kurqanından tapılan heyvan sümüklərinin təhlilini də məhz bu cür izah etmək mümkündür. Kurqandan tapılmış 18 ədəd heyvan sümükləri tədqiq olunmaq üçün Həsən bəy Zərdabi adına Təbiət Tarixi Muzeyinə təqdim edilmişdir. Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru Tariyel Eybatovun apardığı ilkin paleozooloji tədqiqatlara görə, 13 ədəd sümük qaramala (*Bos Taurus*), 5 ədəd isə kiçik buynuzlu heyvanlara (qoyun və ya keçi) məxsusdur. Ümumilikdə isə kurqanda 1 qara mal və 2 kiçik buynuzlu heyvanın qalıqlarına təsadüf edilir.

1 Nəli Sarıbulaq kurqanını skeletsiz kurqanlar tipinə aid etmək mümkündür. Kurqanın qəbir kamerasından götürülmüş saxsı fraqmentlərindən bir parçası radiokarbon təyinatı üçün AMEA Radiasiya Problemləri İnstitutunun 10

nömrəli laboratoriyasında Sahib Məmmədov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Keramika nümunəsinin termolüminissensiya signalı vasitəsilə tədqiqi nəticəsində, ilkin qənaətə görə abidə e.ə. XII-X əsrlərə - yəni 1100-900-cü illərə aid edilir.

Arxeoloji tapıntılar

1 №li Sarıbulaq kurqanından tapılmış arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri saxsı qablar və daş alətlərdən ibarətdir. Saxsı qablar bir neçə tipə bölünür: 1). *Küplər*; 2). *Küpələr*; 3). *Kasalar*.

Küplər əsasən qalın divarlı olub boz, tünd və açıq-boz, boz-qara və qonur rəngli olub narın qum qatışıqlı gildən yaxşı hazırlanmış qablardır. Ağız hissələri qıfşəkillidir və yana geniş açılır. Təsərrüfatda istifadə olunduqları ehtimal edilir. Əksəriyyətinin səthi hamarlanmışdır və çiyin hissələrində kanalvari xətlər çəkilib. Divarlarının qalınlıqları 1,2-1,5 sm arasında dəyişir (*III tablo, şək.1-4*; *IV tablo, şək.1-2*). Analoji iri həcmli küplərin fraqmentlərinə Ağyazı kurqanlarında da rast gəlinir. Bu tip saxsı qablar tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid Qayakənd-Xoroçoyev arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan üstü suvaqlı qablara aid edilir (10, 49).

Küpələr də qalın divarlı, qırmızı, açıq-qırmızı, qonur, qara və boz-qara rəngli olub əsasən qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş qablardır. Ağız kənarları qalın olub xaricə qatlanmışdır (*V-VI tablo*; *VII tablo, şək.3-4*). Analoji boz və qara rəngli saxsı qablar Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndi ərazisində tədqiq olunmuş kurqandan tapılmışdır. Tədqiqatçılar bu kurqanı e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edirlər (11, 44).

Tapıntılar arasında 1 ədəd küpə fraqmenti də maraqlıdır. Küpə qara cilalı, dar boğazlı, orta tutumlu qabın fraqmentidir. Boz-qara rəngli gili təmiz tərkibli olub yaxşı bişirilmişdir. Fraqment qabın boğaz və ağız hissəsinə aiddir. Həm daxildən, həm də xaricdən yaxşı cilalanıb və tipik orta tunc dövrünün qablarını xatırladır. Dulus çarxında hazırlanmışdır. Ağızının diametri 13 sm, divarının qalınlığı 5 mm-dir (*VI tablo, şək.3*). Cənub bölgəsində bu tipli cilalı saxsı qab İranın Gilan vilayətinin şimal-qərbindəki Tüli-Gilan nekropolundan aşkarlanmışdır. M.R.Xələtbəri bu qabları e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edir (12, 76).

Naxışlı küpələr də az sayda olub qalın divarlı, qara, qonur-qırmızı, açıq-qonur və tünd qonur rəngli, əsasən narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilərək hazırlanmış qabların çiyin fraqmentləridir. Çiyin hissələrində şaquli vəziyyətdə qabartmalardan ibarət relyef naxışlar, üfüqi şəkildə hazırlanmış qabartmanın üzəri çərtmə naxışlarla bəzədilən və digərinin üzərində qabartmalardan ibarət sıra ilə üfüqi vəziyyətdə relyefli naxışlar çəkilmiş qablardır. Qablar dulus çarxında hazırlanmışdır (*VII tablo, şək.1-2*; *VIII tablo*). Gövdəsində qabartma relyef naxışlı küpə qalıqlarına son tunc-ilk dəmir dövrü Səfikürk kurqanlarında da rast gəlinmişdir (13, 39). Analoji saxsı küpə nümunələrinə Mil-Qarabağ düzündəki Niftalı kurqanlarında təsadüf edilir. T.Əliyev Niftalı kurqanlarını Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələsinə aid edir (14, 22).

Kasalar əsasən nazik divarlı, açıq-boz, qonur, qara rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş qablara məxsus gövdə fraqmentlərindən ibarətdir. Bikonik gövdəlidirlər. Dar və sadə formalı ağız kənarına malikdirlər. Bəzilərinin gövdə hissəsində qabartmalardan ibarət relyef naxışlar qalmışdır (*IX tablo*). Bu tipli sadə biçimli kasalar bölgənin həmdövr abidələrindən də məlumdur.

M.R.Xələtbəri İranın Gilan vilayətinin son tunc-erkən dəmir dövrü Vaske və Miyanrud nekropollarından əldə edilmiş analoji qabların əksər qəbir abidələrində tapıldığını qeyd etmişdir (15, 236-237).

1 ədəd qab oturacağı qalın divarlı saxsıya məxsusdur. Boz rəngli gili qum qatışıqlı olub yaxşı bişirilmişdir. Oturacaq hissə nisbətən hündür və yana çıxıntılıdır. Fraqmentin daxilində və xaricində dulus çarxında fırlanmanın izləri müşahidə edilir. Bu oturacaq hissəsinə əsasən qabın nisbətən iri ölçülü olması ehtimal edilir. Divarının qalınlığı 1,7 sm-dir (*II tablo, şək.4*).

Gil altlıq da qırmızı rəngli gildən hazırlanmış qabın hissəsidir. Ehtimal ki, bu əşya qab hazırlamaq üçün nəzərdə tutulan predmet olmuşdur. Qeyri-üzvi qatışıqlı gildən formalaşdırılıb. Ağız hissəsi yuxarıya doğru nazıqləşir amma gövdə və oturacağı qalındır. Divarının qalınlığı 3 sm-dir.

Qulplar qalın və nazik olmaqla 2 formaya bölünürlər. Qalın qulpların sayı 6 ədəddir və ehtimal ki, bu qulplar nisbətən iri ölçülü saxsı qablara məxsus olmuşdur. Nazik qulplar isə 5 ədəd olub kiçik ölçülü, əsasən də kuzə və ya bardaq tipli saxsı qabların hissəsidir. Təəsüflər olsun ki, bu qulpların məxsus olduğu qablar aşkar edilməmiş və onların daha dəqiq hansı tip qablara məxsusluğu aydın deyildir. Lakin qulpların özünün təsnifatı, forma və ölçü xüsusiyyətləri bəzən onların abidənin dövrü və təyinatı barədə mühüm əhəmiyyətə malik olmasına əsas verir (*X tablo*).

1 ədəd diskşəkilli əşya qalın divarlı, qara rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş hər hansı bir saxsı qabın gövdəsinə məxsus olan fraqmentdən hazırlanmışdır. Fraqmentin yanları yonularaq dairəvi vəziyyətə salınmışdır. İçəri tərəfindən və ortadan deşik açılması işi sona çatdırılmamış və əşya tam hazırlanmamışdır. Diametri 5 sm-dir (*II tablo, şək.3*).

Daş alətlər 1 ədəd dən daşı və 4 ədəd sürtgəclərdən ibarətdir. Dən daşı yastı, enli, qayıqvari formalı dən daşının fraqmentidir. Boz rəngli, məsaməli tuf daşından hazırlanmış əmək alətinin yarı hissəsidir. Alətin salamat qalmış uzunluğu 19 sm, eni 12 sm, hündürlüyü 3,5 sm-dir (*XI tablo, şək.1*). Qeyd edək ki, Mərkəzi Qazaxıstanın e.ə. VIII-VI əsrlərə aid Nurken -2 nekropolundakı saklara məxsus 1 və 2 saylı dromoslu kurqanların daş örtüyündə sınımış dən daşı hissələri aşkar edilib (16, 48).

Sürtgəclər əsasən sıx tərkibli, hamar çaydaşından düzəldilmiş alətlərdir. Nisbətən uzunsov formaya malikdirlər. İşlək hissələri qopmuşdur və istifadə yerləri aydın seçilir (*XI tablo, şək.2-5*). 1 ədəd daş toxa (?) qəhvəyi rəngli qayadaşından uzunsov formalı daş alət hissəsidir. Pazşəkilli formaya malikdir. Yuxarı tərəfi enli və çıxıntılı, aşağı tərəfi isə nisbətən ensiz və uclu sonluğa malikdir. Uzunluğu 19,5 sm, eni yuxarıda 9,5 sm, aşağıda isə 5 sm-dir (*inv. №49*).

Daş qutu tipli kurqanlar

Sarıbulaq kurqan çölündə eyni zamanda son tunc - ilk dəmir dövrünün daş qutu nekropolu və daş qutu tipli, ətrafı kromlex düzümlü kurqanlara da təsadüf edilir. Lakin təəsüflər olsun ki, bu qəbir abidələrinin demək olar ki, əksəriyyəti dağıdılmış və qarət edilmişdir. Bu tipli kurqanlar Daşkəsən rayonunun Əmirvar kəndi ərazisində də tədqiq olunmuşdur. Həmin kurqanlar son tunc dövrünə - e.ə. XII-XI əsrlərə aid edilir (17, 43).

Ətrafı kromlex düzümlü və qəbir kamerası daş qutu tipli bir kurqanın strukturu maraqlı doğurduğu üçün onun yalnız qəbir kamerasının qazıntısını apardıq. Bu kurqan dəniz səviyyəsindən 1967 m hündürlükdədir. Onun coğrafi yerləşmə koordinatları belədir: N - $37^{\circ} 77' 76,2''$; E - $048^{\circ} 02' 00,3''$. Kurqanın kromlexinin diametri 12 m idi. Mərkəzi qəbir kamerası iri sal daşlardan ibarət olub yaxşı yonularaq səliqəli formaya salınmışdır (*XII tablo, şəkl. 1*). Daş qutu qəbirin üst sal daşlarının kənarında olması onun dağıldığına əsas verirdi. Qəbir kamerası təmizləndikdən sonra içərisindən sadəcə bir ədəd kasa tipli qab (*XII tablo, şəkl. 2*). və bir neçə ədəd son tunc - ilk dəmir dövrünün saxsı fraqmentləri tapıldı. Daş qutunun uzunluğu - 3,7 m, eni 80 sm, dərinliyi 75 sm idi. Qəbirdən tapılan saxsı fraqmentləri əsasən boz və qara rəngli, narın qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş, səthi zəif cilalı qablara aiddir. Əsasən gövdə hissəsinə aid olduğu üçün onların təyinatını vermək mümkün olmamışdır. Kasa tipli saxsı qab salamatdır. Əldə kobud formalaşdırılmışdır. Nazik divarlı, açıq-qonur rəngli, qum qatışıqlı gildən zəif bişirilib. Səthi nahamardır və ümumiyyətlə hazırlanması qeyri-simmetrikdir. Sadə biçimli ağız kənarına malikdir. Yastı oturacağı vardır. Ağızının diametri 12 sm, hündürlüyü 7 sm, oturacağının diametri isə 6,8 sm-dir.

Xronoloji çərçivə və müqayisəli təhlil

Daş qutularda dəfn etmə adəti ilk dəfə artıq erkən tunc dövründən meydana gəlir. Sonrakı orta və son tunc dövrlərində, daha sonra isə ilk dəmir dövründə onlar bütün Qafqazda aparıcı dəfn tiplərindən birinə çevrilir. Bu qəbir tipi xüsusən Talış-Muğanda, Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrünün Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətində, Şimali Qafqazın Koban mədəniyyətində qəbirlərin əsas tipi hesab edilir (18, 131).

Qəbir kamerası daş qutu tipli ətrafı kromlexli kurqanlardan bir qismi də Lənkəran yaxınlığındakı Divəlonə kəndi ərazisində tapılmışdır. Tədqiqatçılar Divəlonə tapıntılarını morfoloji təsviri və müqayisəsinə əsasən ilk dəmir dövrünə, təxminən e.ə. IX-VII əsrlərə aid etmişlər. Bu abidələr həm xarakteri, həm də materiallarının xüsusiyyəti etibarilə Talış dağları və Muğan düzündəki həmdövr abidələr arasında sıx əlaqəli hesab edilir (19, 55-56).

Torpaqdan tökülmüş və ətrafı daşla hasarlanan qəbir kamerası daş qutu tipli kurqanlara Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndində də rast gəlinmişdir. H.Kəsəmənli bu kurqanları e.ə. XII-XI əsrlərə aid etmişdir (20, 28). Daş qutu tipli kurqanların analoji nümunəsinə Naxçıvan MR Sədərək rayonu ərazisindəki Çapacaq kurqanlarında təsadüf edilir (21, 27).

Ümumiyyətlə, daş örtüklü və daş qutu tipli kurqanlar Mərkəzi Zaqafqaziya bölgəsində çox yayılmışdır (22, 34). Bu tipli kurqanlardan bir neçəsi Şimali Qafqaz ərazisində də tədqiq olunmuş və onlar müvafiq olaraq orta tunc dövrünün son mərhələsinə (e.ə. II minilliyin sonlarına) aid edilmişdir (23, 42).

Ekspedisiya tədqiqat çərçivəsində Alar kəndinin ətrafındakı Cəlalıyurdu, Dərəkeçməz, Şahnişin, Elbəyi yaylaqlarında da axtarışlar aparmış və burada çoxlu sayda və müxtəlif ölçülü daş örtüklü kurqanlar, daş qutu nekropolları aşkar etmişdir. M.Hüseynova həmdövr Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin daş örtüklü kiçik kurqanlarını son tunc dövrünün sonuncu mərhələsinə (e.ə. X-IX əsrlər) aid edir (24, 91). N.Ə.Müseybli örtüyü kiçik olan kurqanların klassik kurqanlar kateqoriyasına aid olduğunu qeyd etməklə bu kurqanların son tunc döv-

rünün əvvəllərinə aid olmaqla orta tunc dövründən son tunc dövrünə keçidin bəzi əlamətlərini saxladığını yazır (25, 42). V.Cahani İranın şimal-şərqindəki Deyləman vilayətində qazılmış və kamerası daş qutu tipli olan qəbir abidələrini dəmir dövrünün ilk mərhələsinə aid edir və qeyd olunan ərazidə bu qəbir abidələrinin əksəriyyətinin qarət edildiyini yazır (26, 280-281). M.R.Xələtbəri də İranın şimalındakı Təndabın və Mariyan abidələrinə əsasən bu tipli kurqanları e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid edir və bu abidələri dəmir dövrünün başlanğıcı hesab edir (26, 23).

Nəticə

1 №-li Sarıbulaq kurqanında aparılmış arxeoloji qazıntılar bizə aşağıdakı ilkin nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Kurqan skeletsiz kurqanlar tipinə aiddir və ehtimal ki, boş xatirat qəbiridir. Kurqan aranda vəfat etmiş maldar insana məxsus olmuşdur və bu dəfn abidəsi vəfat etmiş mərhumun xatirəsinə qurulmuşdur.

2. Kurqanın mərkəzi qəbir kamerasında ocaq izləri, istifadə edilmiş qab nümunələri və digər əşyalar dəfn adətinin ritual xarakter daşdığını deməyə əsas verir.

3. Saxsı məmulatından götürülmüş radiokarbon analizinin nəticələri abidəni e.ə. XII-X əsrlərə aid etməyə imkan verir.

Gələcəkdə Sarıbulaq kurqan çölündəki digər kurqanlarda aparılacaq arxeoloji qazıntılar dəfn adətlərinin bəzi məsələlərinin müəyyən ediləcəyinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev F.E. Azərbaycanca kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, 2008, 300 s.
2. Aghalarzade A.M. Late Bronze and Iron Age stone box and kurgan graves of southeast region of Azerbaijan. On the basis of materials of Lerik and Yardimli districts / Abstracts National Congress on Talesh region. Caspian University. Rezvan Shahr 2015, p.217-218.
3. Ağalarzadə A.M. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin son tunc-dəmir dövrü daş qutu və kurqan qəbirləri (Lerik və Yardımlı rayonunun materialları əsasında) / Dövlət və din – ictimai fikir toplusu, 2015, №7, s. 71-86.
4. Ağalarzadə A.M. Yardımlı rayonunun Alar kəndi ərazisindəki tunc-ilk dəmir dövrü abidələrində 2017-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri / A.A.Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2017, s. 45-46.
5. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı, 2014, 140 s.
6. Qasımov P.P. Son tunc dövrü kurqanlarının daş örtüyündə “sakral tullantılar” ənənəsi / A.A.Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2017, s. 46-48.
7. Müseyibli N.Ə., Ağalarzadə A.M. Həsənsu kurqanı. Bakı, 2013, 92 s.
8. Qoşqarlı Q.O., Müseyibli N.Ə., Aşurov S.H. Borsunlu kurqanı. Bakı, 2003, 81 s.

9. Махмудов Ф. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008, 216 ст.
10. Xəlilov C.Ə. Ağyazıda arxeoloji tədqiqatlar / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti, Bakı, 1987, s. 45-56.
11. Кесаманлы Г.П. Случайные находки из с. Хачбулаг Дашкесанского района / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti, Bakı, 1987, s. 36-44.
12. Khalatbari M.R. Archaeological excavations at Toul-e Gilan / Archaeological investigations in Talesh, Gilan -1. Gilan 2004, p.22-94.
13. Hüseynov M.M., Ağalarzadə A.M. Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı qazıntıların nəticələrinə dair / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2008. / Bakı, 2008, s. 36-40.
14. Əliyev T.R. Niftalı kurqanları / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992, s.21-22.
15. Khalatbari M.R. Excavations at Vaske and Mianrud/ Archaeological investigations in Talesh, Gilan -2. Gilan 2004, 240 p.
16. Qasimov P.P. Son tunc dövrü kurqanlarının daş örtüyündə “sakral tullantılar” ənənəsi / A.A.Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2017, s. 46-48.
17. Cəlilov B. və başqaları. Əmirvar kurqanları / A.A.Abbasovun anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “2017-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları” mövzusunda elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2017, s. 42-43.
18. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников Античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012, 248 ст.
19. Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristan haqqında / Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 1974, s.47-56.
20. Кесаманлы Г.П., Гусейнова М.А. Погребальные памятники сел. Хачбулага исследованные в 1974 / Azərbaycan Maddi Mədəniyyəti, Bakı, 1993, s. 21-28.
21. Müseyibli N.Ə. Qədim Sədərək. Bakı 2003, 104 s.
22. Корневский С.Н. Раскопки курганов Предкавказья. Москва 2011, 52 ст.
23. Гусейнова М. Из истории Южного Кавказа Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв до н.э.). Баку, 2011, 200 ст.
24. Müseyibli N.Ə. Zəyəmçay nekropolunun qəbir tipləri / Azərbaycan arxeologiyası, 2009. №2, s.37-57.
25. Jahani V. Archaeology of Deilaman. Gilan, Boloor 2014, 290 p.
26. Xələtbəri M.R. Talış. Tehran 1956. 297 səh. (fars dilində).

Anar Mirsamid oğlu Ağalarzadə

КУРГАНЫ САРЫБУЛАГА

РЕЗЮМЕ

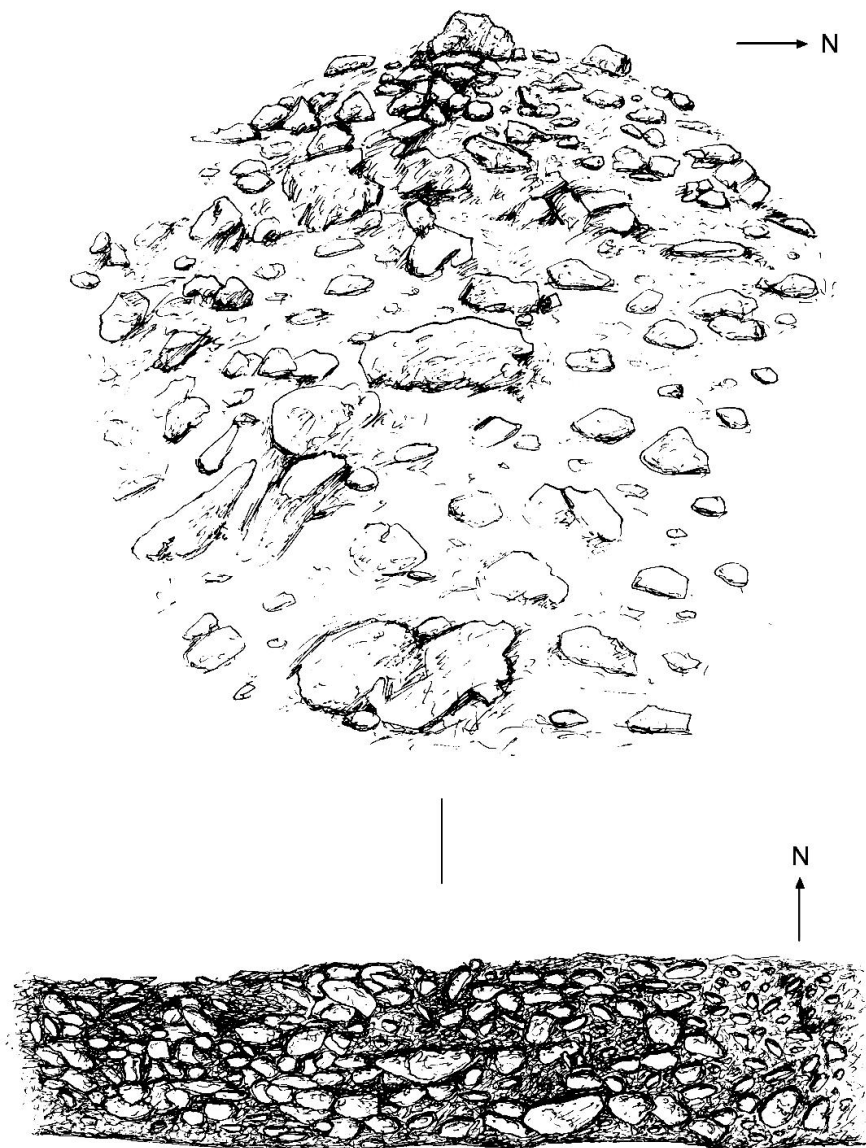
В статье сообщается о курганах Сарыбулага, являющихся курганными памятниками южного региона Азербайджана. Сарыбулагские курганы находятся на яйлагах (кочевье, летнее пастбище) территории села Алар Ярдымлинского района, на высоте 2000 м от уровня моря. Эти погребальные памятники важны с точки зрения изучения погребальных обрядов первобытного общества эпохи поздней бронзы-раннего железа. Посредством этих курганов прослеживается хозяйственная жизнь и быт эпохи.

Anar Mirsamid oglu Aghalarzade

SARIBULAG KURGANS

SUMMARY

The article deals with the Saribulag kurgan monuments of the southern region of Azerbaijan. Saribulag kurgans are located in the plateau in Alar village of Yardimli region, at an altitude of 2000 m above sea level. These grave monuments are important in terms of learning the burial customs of the late Bronze - early Iron Age communities. Through these kurgans, the economic and the daily life of the era are studied.

I tablo. 1 Nəli Sarıbulaq kurqanının örtüyü və kəsiyi

